

Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και ο ρόλος τους στον αποκλεισμό των μεταναστών

Καρούντζου Γεωργία - Ματζάνος Δημήτριος

Περίληψη

Η άφιξη και η εγκατάσταση μεταναστών στις χώρες υποδοχής δημιουργούν βαθμιαία πιο πολυπολιτισμικές κοινωνίες, λιγότερο δεκτικές στους ιστορικούς ομοιογενετοποιητικούς θεσμούς του έθνους. Οι κοινωνικές ομάδες, οριζόμενες ως φυλετικά ή πολιτισμικά διαφορετικές, θέτουν σε μεγάλο βαθμό σε αμφισβήτηση τον ομοιογενή και ενοποιητικό χαρακτήρα των εθνικών κρατών και ως εκ τούτου θεωρούνται απειλή για την εθνική ταυτότητα, την πολιτισμική κληρονομιά και την κοινωνική συνοχή. Η παρουσία μεταναστών θέτει τις χώρες υποδοχής αντιμέτωπες με έντονες κοινωνικές καταστάσεις. Οι μετανάστες ορίζουν κοινωνικές ομάδες με ανάγκες που ποικίλουν. Η ικανοποίηση αυτών των αναγκών υπογραμμίζει την ανικανότητα ή την απροθυμία του κράτους να συγκροτήσει και να εφαρμόσει τις απαιτούμενες πολιτικές, ενώ ο τύπος των πολιτικών που υιοθετούνται αντικατοπτρίζει τη φιλοσοφία ή τους στόχους του κράτους υποδοχής για τους μετανάστες. Τα ΜΜΕ οι προνομιούχοι φορείς του επίσημου λόγου των καθεστώτων συμβάλλουν στον αποκλεισμό των μεταναστών και κύρια με τον επικοινωνιακό αποκλεισμό.

Summary.

The study titled “ Mass Media and their role inmigrants’ social exclusion” is a multidimensional study, which tries to depict the language and description Mass Media uses in describing the migrants in Greece. In this the meaning of affect and its importance is explored. Special features and characteristics of the groups of are ignored and only few of them, mostly the negative ones are generalized and being used to describe which lead to social exclusion.

Εισαγωγή

Η μετανάστευση αποτελεί μια μορφή της γεωγραφικής κινητικότητας. Η γεωγραφική κινητικότητα αναφέρεται στη μεταβολή θέσης στο χώρο, η στην κάθε είδους μετακίνηση ενός ατόμου ή κοινωνικού συνόλου από ένα τόπο σε ένα άλλο.

Ο Δ. Τσαούσης (1991,σ.130)ορίζει τη μετανάστευση ως μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου ή ενός κοινωνικού συνόλου. Η διεθνής μετανάστευση ήτοι η κίνηση από ένα κράτος σε ένα άλλο αποτελεί ένα διαχρονικό, διεθνικό και πολυδιάστατο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό φαινόμενο.

Η σύγχρονη μετανάστευση προκαλείται από οικονομικά αίτια και είναι κατά κανόνα καινοτόμος δηλαδή μεταβάλλει τον τρόπο ζωής του μετανάστη. Είναι εκούσια , προϊόν ελεύθερης απόφασης του μετακινούμενου ατόμου ή συνόλου και ανεξάρτητη δηλαδή είναι αποτέλεσμα της απόφασης μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων.

Ο αιώνας μας έχει χαρακτηριστεί δικαίως ως “ο αιώνας των προσφύγων” αφού όπως υπολογίζεται περίπου 250 εκατομμύρια άνθρωποι κινηγημένοι από τους πολέμους, τις στερήσεις και την πείνα εγκατέλειψαν τη χώρα τους αναζητώντας αλλού προστασία και εργασία. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας ο αριθμός των μεταναστών σε παγκόσμια κλίμακα κυμαίνεται σήμερα μεταξύ 80 και 100 εκατομμύρια ανθρώπων. Ο αριθμός των μεταναστών στις χώρες –μέλη της Ε.Ε ανέρχεται σε περίπου 13 εκατομμύρια άτομα. Το 40% των μεταναστών προέρχεται από τρίτες χώρες. Τα στοιχεία αυτά αφορούν την επίσημη μετανάστευση και με την έννοια αυτή δεν ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματικότητα, αφού δε συμπεριλαμβάνονται οι λαθρομετανάστες, ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται ότι είναι αρκετά σημαντικός .

Με την κατάρρευση των καθεστώτων στις χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης εκατοντάδες χιλιάδες οικονομικοί μετανάστες φτάνουν από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες , εκτός αυτών από τις χώρες- μέλη της Ε.Ε., εντείνοντας έτσι το μεταναστευτικό πρόβλημα στην Ευρώπη. Χώρες με παράδοση στην εξαγωγή μεταναστών, όπως η Ελλάδα και η Ιταλία έχουν μετατραπεί προ πολλού και οι ίδιες σε χώρες υποδοχής μεταναστών.

Ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών αναμένεται να αυξηθεί δραματικά στο εγγύς μέλλον καθώς το πρόβλημα της φτώχειας ιδιαίτερα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου έχει προσλάβει ήδη απειλητικές διαστάσεις. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Διεθνούς Τράπεζας το Ό του πληθυσμού της Γης δηλαδή 1.2ως 1.3 δισεκατομμύρια άνθρωποι ζουν κάτω από συνθήκες απόλυτης φτώχειας. Οι προοπτικές βελτίωσης της οικονομικής κατάστασης στις χώρες του τρίτου κόσμου κάθε άλλο παρά ευνοϊκές είναι, αφού το αναπτυξιακό χάσμα Βορρά- Νότου διευρύνεται ολοένα και περισσότερο. Στην περίοδο 1960-1989 οι χώρες όπου κατοικεί το 20% του πληθυσμού της Γης αύξησαν τα ποσοστά τους στο Παγκόσμιο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν από 70.2% σε 82.7%.

Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου η ανεργία υπερβαίνει το 40% του ενεργού πληθυσμού .είναι φυσικό οι άνθρωποι να μεταναστεύουν προκειμένου να επιβιώσουν. Σύμφωνα με τα προγνωστικά Γάλλων δημογράφων ο αριθμός των μεταναστών από τις αφρικανικές χώρες προς την Ευρώπη αναμένεται στις επόμενες δεκαετίες να υπερβεί τα 30 εκατομμύρια άτομα. Στρατιές ανθρώπων που ζουν στις χώρες τους κάτω από συνθήκες οικονομικές και κοινωνικές εξαθλίωσης βλέπουν στη μετανάστευση τη μοναδική δυνατότητα επιβίωσης.

1. Ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας.

Η παραγωγή και η κυκλοφορία των μέσων επικοινωνίας συνδέθηκε με τον περιορισμό της εξουσιαστικής αυθαιρεσίας και τον έλεγχο των κυβερνητών. Τα μέσα επικοινωνίας κατέστησαν οι προνομιούχοι φορείς του επίσημου λόγου των καθεστώτων και το νόμιμο φορέα αυτού του λόγου αλλά επίσης κατέστησαν το πεδίο έκφρασης κοινωνικών και πολιτικών αιτημάτων προς την εκάστοτε κρατούσα πολιτική εξουσία. Στην αποκαλούμενη “εποχή της πληροφόρησης και της επικοινωνίας” τα ΜΜΕ διαμεσολαβούν όλο και περισσότερο μεταξύ των ανθρώπων και της πραγματικότητας. Από τα αθλητικά παιχνίδια, τις αστυνομικές

και αισθηματικές σειρές έως τις πολιτικές αναλύσεις και τις διαφημίσεις, τα ΜΜΕ δείχνουν καθημερινά την πιο πρόσφατη εκδοχή των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτισμικών αντιλήψεων. Τα ΜΜΕ παρουσιάζουν και ερμηνεύουν την κοινωνική πραγματικότητα κυρίως μέσω των ειδήσεων. Οι κοινωνικές ανισότητες και ο κοινωνικός αποκλεισμός μεγάλων ομάδων ατόμων αποτελεί συστατικό στοιχείο του κοινωνικού γίγνεσθαι. Οι κοινωνικά αποκλεισμένοι αποτελούν το ένα τρίτο του πληθυσμού των “ανεπτυγμένων” κοινωνιών.

2. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και κοινωνικός αποκλεισμός

Τα ΜΜΕ πώς προβάλουν, σχολιάζουν το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού; Ο Γ. Δαρεμάς επισημαίνει ότι στις δυτικές κοινωνίες έχει εμφανισθεί ένα νέο κοινωνικό – πολιτισμικό φαινόμενο, που μπορεί να το αποκαλέσουμε επικοινωνιακό αποκλεισμό. Διακρίνει δε τρεις κατηγορίες επικοινωνιακού αποκλεισμού.

Πρώτον, στην κατηγορία της επικοινωνιακής αφάνισης κοινωνικών και πολιτισμικών συλλογιοτήτων από το επικοινωνιακό σύστημα. Άσχετα απ’ την κοινωνική δραστηριοποίηση αυτών των ομάδων καμιά δραστηριότητα τους δεν εισέρχεται στο επικοινωνιακό σύστημα, καθίστανται επικοινωνιακά ανύπαρκτες.

Τέτοια περίπτωση επικοινωνιακού αποκλεισμού αποτελεί η πολιτική του τούρκικου κράτους απέναντι στην Κουρδική Εθνότητα.

Η δεύτερη κατηγορία επικοινωνιακού αποκλεισμού είναι αυτή της επικοινωνιακής διαστρέβλωσης, όπου οι κοινωνικές ομάδες είτε υπο – αντιπροσωπεύονται δηλαδή αντιπροσωπεύονται ελλιπώς, σε σχέση με το μέγεθος και την εμβέλεια που κατέχουν μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό, είτε κατασκευάζονται επικοινωνιακά αναπαραστάσεις που δεν αντιστοιχούν στην ολότητα των κοινωνικό – πολιτικών χαρακτηρισμών, που διακρίνουν αυτές τις ομάδες. Πριμοδοτούνται ιδεολογικές μονομέρειες που διαστρεβλώνουν αυτές τις κοινωνικές ομάδες και επιπλέον συντελούν στην παραμόρφωση της ίδιας της αυτοαντίληψης των ομάδων. Τέτοια περίπτωση επικοινωνιακής διαστρέβλωσης αποτελεί η αμερικανική δικτυακή τηλεόραση που πριμοδοτεί μια εξιδανικευμένη μέση τάξη μαύρων Αμερικανών στις τηλεαφηγήσεις της.

Τρίτη κατηγορία είναι η επικοινωνιακή μειονοτικοποίηση κάποιων ομάδων. Τα ΜΜΕ κατασκευάζουν σειρές αναπαραστάσεων κάποιων κοινοτικών ομάδων ως μειονοτήτων. Τέτοιες ομάδες που η επικοινωνιακή τους ύπαρξη εγγράφεται ως μειονότητα, συνιστούν οι ανύπαντρες μητέρες, οι ομοφυλόφιλοι, οι τοξικά εξαρτημένοι κ.α.

Η Παϊδούση Χρύσα, Δρ. Επιστημών της Πληροφορικής και της Επικοινωνίας διερεύνησε πως “διαχειρίζονται” ερμηνεύουν το πρόβλημα των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων τα δελτία ειδήσεων ενός τηλεοπτικού σταθμού. Απ’ την έρευνα προέκυψε ότι σε σύνολο 40 ωρών ειδησεογραφίας απουσίαζε οποιαδήποτε αναφορά σε 10 από τις 13 κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται ή απειλούνται από κοινωνικό αποκλεισμό. (Καράγιωργα, 1998, σελ 742). Οι απόψεις και τα συμφέροντα των ομάδων που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση μέσα στο κοινωνικό – οικονομικό – πολιτικό γίγνεσθαι προβάλλονται σπάνια από την ειδησεογραφία με αφορμή ακραία περιστατικά ή κάποια επίσημη εκδήλωση.

Οι ειδήσεις είναι μια συστηματική ανάδειξη του κυρίαρχου λόγου για την κοινωνία και τον κόσμο και κατά συνέπεια μια συστηματική αποσιώπηση του λόγου των κοινωνικά μη ευνοούμενων.

Όταν τα κοινωνικά αποκλειόμενα άτομα γίνονται είδηση, τότε η παρουσία τους χαρακτηρίζεται από θεαματοποίηση – δραματοποίηση – προσωποποίηση των γεγονότων καθώς και από μια νεφελώδη και γενικόλογη αναζήτηση αιτιών και ευθυνών. Η γενικότερη συμπεριφορά του Τύπου αντιμετώπισε αρχικά τη μετανάστευση κατ' αρχήν με αμηχανία. Όταν το φαινόμενο εισόδου μεταναστών στην Ελλάδα άρχισε να προσλαμβάνει μαζικές διαστάσεις ο Τύπος ξεπέρασε την αρχική του αμηχανία κι άρχισε να αφιερώνει χώρο στο θέμα. Έχουν παρατηρηθεί περιπτώσεις εφημερίδων που σε διαφορετικά φύλλα καλύπτουν το θέμα παίρνοντας διαφορετική θέση που ποικίλλει από θετική έως αρνητική.

Η εικόνα που αναδύεται από τα μέσα πληροφόρησης για την παρουσίαση των μεταναστών είναι αρνητική ή τουλάχιστον προβληματική.

Οι μετανάστες, κυρίως οι Αλβανοί είναι οι πρωταγωνιστές της έξαρσης της εγκληματικότητας στη χώρα μας. Είναι αυτοί που “μας” απειλούν με τη βία, με κλοπές, με ληστείες, με βιασμούς, με ανθρωποκτονίες, με τη διακίνηση ναρκωτικών. Θεωρείται περίπου φυσικό κάθε ανεξιχνίαστο έγκλημα να έχει διαπραχθεί από Αλβανούς, σαν η εγκληματικότητα να αποτελεί μια εθνική ιδιαιτερότητα των πολιτικών που προέρχονται από τη χώρα αυτή.

Οι πιθανολογήσεις και οι ισχυρισμοί των διωκτικών αρχών για την συγκεκριμένη εθνική καταγωγή των δραστών εγκληματικών ενεργειών αναπαράγονται αβασάνιστα, χωρίς διασταύρωση από άλλες πηγές και χωρίς αυτόνομη δημοσιογραφική έρευνα.

Στα μέσα πληροφόρησης η αναπαραγωγή του στερεότυπου Αλβανός – εγκληματίας, κατασκευάζεται με δύο τρόπους: είτε με άμεσο τρόπο, με τη συλλήβδην παρουσίαση όλων των Αλβανών μεταναστών ως δυνητικών εγκληματιών, είτε με πλάγιο και συγκεκριμένο τρόπο, με τη δημοσίευση ή μετάδοση πολλών ειδήσεων για εγκλήματα που έχουν διαπραχθεί από Αλβανούς ή “πιθανότατα” από Αλβανούς.

Η παρουσίαση των μεταναστών ως “επικίνδυνης κοινωνικά κατηγορίας ενισχύεται περισσότερο από την επικράτηση του όρου λαθρομετανάστης, όρος που προδιαθέτει αρνητικά ανακυκλώνοντας μια εικόνα των μεταναστών ως εισβολέων επιρρεπών σε κάθε εγκληματική ενέργεια.

Η θεαματοποίηση και η υπερβολή χαρακτηρίζουν τα σύγχρονα μέσα μαζικής επικοινωνίας σε βαθμό που να κάνουν το ψέμα να μοιάζει αληθινό και το πραγματικό να μοιάζει ψεύτικο. Τα ίδια τα ΜΜΕ και ο κυρίαρχος δημόσιος λόγος που αναδύεται μέσα από τα media, αντικατοπτρίζουν κοινωνικές δομές και σχέσης εξουσίας. Έτσι ο λόγος των αποτελεί μια μορφή κοινωνικού πράττειν, που λειτουργεί ως εργαλείο εφαρμογής, κατάσχεσης αναπαραγωγής εξουσίας και κοινωνικών ανισοτήτων. Η σύνδεση του λόγου με την κοινωνία διαμεσολαβείται από νοηματικά πρότυπα, κοινωνικής αναπαραστάσεις, πρότυπα αντίληψης της πραγματικότητας, τα οποία δημιουργούνται επιβεβαιώνονται, αναθεωρούνται και με την αποφασιστική του λόγου των ΜΜΕ. Έτσι τα media ασκούν ένα αποφασιστικό ρόλο διαμόρφωσης και τη νομιμοποίηση κοινωνικών αντιλήψεων, στάσεων, συμπεριφορών και πρακτικών.

Μια μερίδα του Ελληνικού τύπου καλλιεργεί με τις διάφορες μονόπλευρες δημοσιεύσεις τις υπάρχουσες προκαταλήψεις σε βάρος των ξένων δίνοντας την εντύπωση ότι οι ξένοι εργάτες είναι εγκληματίες, έμποροι ναρκωτικών και συμβάλλουν στην αύξηση της ανεργίας του Ελληνικού πληθυσμού, και αποσιωπάται ότι οι μετανάστες έχουν ένα λειτουργικό ρόλο στην κοινωνικό – οικονομική ανάπτυξη της χώρας μας.

Οι μετανάστες αποτελούν αντικείμενο δημοσιογραφικού ενδιαφέροντος, κατά κανόνα μόνο σε θέματα σχετικά με τη μετανάστευση και τα προβλήματα που αυτή δημιουργεί. Γίνεται ένας “συμβολικός εκ μηδενισμός” των κανονικών όψεων της καθημερινής ζωής των μεταναστών που ευνοεί τον υπερτονισμό της εγκληματικής ή αποκλίνουσας συμπεριφοράς τους. Δεν γίνεται καμία ενημέρωση του ελληνικού κοινού από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των ξένων εργατών στην Ελλάδα. Δεν υπάρχουν εκπομπές στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση στις γλώσσες των μεγαλύτερων αλλοδαπών εθνικοτήτων στην Ελλάδα.

Τα δημοσιεύματα Επικαιρότητας, ως τέτοια χαρακτηρίζονται τα δημοσιεύματα που παρουσιάζουν σε εκτενή μορφή κεντρικά ζητήματα της επικαιρότητας, με θέμα την “εγκληματικότητα των λαθρομεταναστών” αφορά την εγκληματικότητα, κυρίως των Αλβανών, γενικά και αόριστα χωρίς να περιέχουν είδηση αλλά μόνο φόβο τέλεσης εγκλήματος. Το χαρακτηριστικό τους είναι ότι στηρίζονται για τη “δημιουργία” της είδησης στο λόγο απλών πολιτών, οι οποίοι εκδηλώνουν ένα γενικό αίσθημα ανασφάλειας και ξενοφοβίας. Αυτή η πρακτική συμβάλλει στην εξόφθαλμη κρίση των θεσμών κοινωνικού ελέγχου και την απαξίωση τους στη συλλογική συνείδηση. Έτσι ταυτίζει τη φτώχεια και τη μετανάστευση με την εγκληματικότητα, διογκώνει και αλλοιώνει τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος.

Το ποσοστό της εγκληματικότητας των ξένων την τελευταίας τριετίας αποτελεί μόνο το 6% έναντι του 86% των Ελλήνων. Το ποσοστό αυτό είναι πολύ μικρότερο, αν συγκριθεί με τις αντίστοιχες ηλικιακές κατηγορίες του Ελληνικού πληθυσμού, οι οποίες εκπροσωπούνται στις εγκληματολογικές στατιστικές. (Ελευθεροτυπία 25/1/97).

Επίλογος.

Παρά το γεγονός ότι η πολιτισμική ποικιλία δεν είναι καινούργια στα πλαίσια των κρατών μελών αφού πάντα υπήρχαν γλωσσικές, θρησκευτικές και εθνικές μειονότητες, οι κοινωνίες των κρατών μελών της Ε.Ε ανακάλυψαν την πολυπολιτισμικότητα μέσα από την μετανάστευση(Πετράκου,κ.α) .

Η ιδιότητα του πολίτη συνδέεται άμεσα με την εθνικότητα και βάση αυτής της ιδιότητας γίνεται ο διαχωρισμός του «εμείς» και του «άλλου» και κατασκευάζεται η εθνική ταυτότητα. Η διαδικασία και ο τρόπος ένταξης των μεταναστών συνδέεται άμεσα από την πολιτική που ακολουθεί κάθε κράτος αλλά και τον τρόπο επίλυσης των αντιφάσεων και των συγκρούσεων που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη οργάνωση των σχέσεων μεταξύ κοινωνικών ομάδων και τη θέση τους στην κοινωνία. Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης αναπαράγουν αυτές τις σχέσεις προσδίδοντας στους μετανάστες ανάλογα χαρακτηριστικά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- AZIZH – ΚΑΛΑΝΤΖΗ, Α. – ΖΩΝΙΟΥ – ΣΙΔΕΡΗ, Α. – ΒΛΑΧΟΥ, Α. (1996) *Προκαταλήψεις και στερεότυπα . Δημιουργία και Αντιμετώπιση*, Αθήνα : ΥΠΕΠΘ – Γ.Γ.Λ.Α.
- ALTUSSER (1997) *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους* ,Αθήνα: Θεμέλιο.
- BERNSTEIN, B. (1989) *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος* (μτφ) Ιωσ. Σολομών, Αθήνα : Αλεξάνδρεια.
- ΒΡΕΤΤΑ-ΠΑΝΙΔΗ, Α. & ΚΟΙΛΙΑΡΗ-ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, Α. (1983) «Τα παιδιά των μεταναστών στις τάξεις υποδοχής», *Επιστημονική Σκέψη*, τ.15, Αθήνα.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α. (1996). *Ρατσισμός-Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Αθήνα : ΥΠΕΠΘ – ΓΓΛΕ.
- Κριτικές του επιλεκτικού σχολείου:όρια και αδιέξοδα, *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*,τ/1/1991
- Εκπαίδευση και ετερότητα. Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής. Αθήνα : Μεταίχμιο, 2002
- ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ, Μ. (1998) *Η εκπαίδευση των Παλινοστούντων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα*, Αθήνα : Gutenberg.
- Μετανάστευση και Εκπαίδευση, Αθήνα : Gutenberg, 1987.
- ΖΩΝΙΟΥ-ΣΙΔΕΡΗ, Α. & ΧΑΡΑΜΗΣ, Π (1992) (επιμ). Πολυπολιτισμική εκπαίδευση. Προβληματισμοί - Προοπτικές, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΗΛΙΟΥ, Μ. (1992). Διαπολιτισμική παιδαγωγική, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 62,σελ.21-24.
- ΚΑΪΛΑ κ.α. (1996). Η σχολική αποτυχία, Αθήνα : Ατραπός.
- ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ, Δ. (1995) *Ξένοι εργάτες στην Ελλάδα*, Αθήνα : Ίαμος.
- ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Χρ. – ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γιώργος (1996). *Η Ελληνική εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000. Εκπαιδευτικοί, Μαθητές και Σχολική Πραγματικότητα*, Αθήνα : Gutenberg.
- ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Χρ. – ΠΟΛΙΤΟΥ, Εύα (1998). *Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλινοστούντες και αλλοδαποί στην Ελληνική εκπ/ση. Εκτός «τάξης» το «διαφορετικό»*, Αθήνα : Gutenberg.
- ΚΟΙΛΙΑΡΗ, Αγγελική (1997) *Ξένος στην Ελλάδα.. Μετανάστες, γλώσσα και κοινωνική ένταξη*, Θεσ/κη : Παρατηρητής .
- ΜΑΡΚΟΥ, Γ. (1997). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Αθήνα : Πανεπιστημιακές σημειώσεις.
- ΜΙΤΙΛΗΣ, Αχχιλέας (1998). *Οι μειονότητες μέσα στη Σχολική Τάξη. Μια σχέση αλληλεπίδρασης*, Αθήνα : Οδυσσεάς.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Γ (2000). Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό σχολείο, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΠΕΤΡΑΚΗ, Η., ΞΑΝΘΑΚΟΥ, Γ., ΚΑΪΛΑ Μ. (2003). *Μετανάστες και προβλήματα προσαρμογής στην ελληνική κοινωνία*. Εισήγηση στο 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΕΠΨΕ, Ρόδος 2003 (υπό δημοσίευση).
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (1987). Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα ,Αθήνα: Θεμέλιο.

- ΥΠΑΤΗ ΑΡΜΟΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΟΗΕ *Οι Πρόσφυγες του κόσμου 1995-1996*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1985) *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Αθήνα: Παπαζήση.
- «Τι είναι η πατρίδα μας ;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα Αλεξάνδρεια, 1985.
- ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Ι. (1995). Μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα Αθήνα: Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση

- Banks, J.A., (1995). Multicultural education: historical development, dimensions and practice. *Handbook of Research on Multicultural Education*, J.A. Banks. New York, Macmillan.
- Campani, G. and J. Gundara (1994). "Overview of intercultural policies within the European Union." *European Journal of Intercultural Studies*, Vol.5, No1, pp. 3-8.
- Castles, S. and Kosack, G., (1985). *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford: University Press.
- Coulby, D.J., Gundara, et al., (1997). *The World Yearbook of Education 1997: Intercultural Education*, World Yearbook of Education. London, KoganPage.
- Gillborn, D. (1990). *'Race', Ethnicity and Education: Teaching and Learning in Multi-Ethnic Schools* London: Unwin Hyman/Routledge.
- Gillborn, D., (1998). *Naive Multiculturalism: social justice, 'race' and education policy under New Labour*. London: Institute of Education: University of London.
- Gundara, J. (2000). *Interculturalism, Education and Inclusion*. London, Sage.
- Porcher, L., (1981). *The education of the children of migrant workers in Europe: interculturalism and teacher training* Strasbourg: Council for Cultural Cooperation.
- Rey, M., (1986). *Training teachers in intercultural education? The work of the Council for Cultural Cooperation (1977-83)*, Council for Cultural Cooperation.
- Skutnabb-Kangas, T. and Cummins, J. (1998). *Minority education. From shame to struggle*. Clevedon, Avon: Multilingual Matters Ltd.
- Surian, A., (1998). *Education for European Citizenship with a Global Dimension*. Strasbourg: Council of Europe.
- Troyna, B. and Carrington, B., (1990). *Education, Racism and Reform*. Routledge, London.
- Weiss, F-K., (1997). "The European Heritage Classes, a Way of Understanding Cultures" *Report*. Strasbourg: Council of Europe.
- Wittek, F. et al, (1993). "Cultural and linguistic diversity in the education systems of the European Community" *European Journal of Intercultural Studies*, Vol.4, No2, pp.7-17
- Wulf, C., (Ed.) (1995). *Education in Europe: An Intercultural Task*. New York, Waxmann.